

Het ontstaan van het moderne Nederland (ca. 1780 tot 1830)

CENTRALE VRAAG:

In hoeverre is in Nederland in de periode tussen ongeveer 1780 en 1830 de basis gelegd voor de moderne nationale samenleving?

- *Structuurbegrip: verandering, continuïteit en discontinuïteit.*
- *Vaardigheid: kunnen aangeven welke veranderingen er tussen 1780 en 1830 in de Nederlandse samenleving plaatsvonden, welke weerstanden deze opriepen, en in welke opzichten er daardoor sprake was van continuïteit of van discontinuïteit in de historische ontwikkeling.*
(Zie in het bijzonder de deelvragen 4.1, 4.2, 4.5, 4.6 en 4.7; 5.1 t/m 5.5., 6.1 t/m 6.4 en 8.)

Verantwoording

Het mavo/vbo-eindexamenonderwerp voor 1997 en 1998 betreft dezelfde periode als het vwo/havo-onderwerp. De gewenste differentiatie tussen beide heeft de vorm gekregen van een verschil in de centrale vraag. Voor mavo/vbo-kandidaten werd gekozen voor de thematiek 'Het ontstaan van het moderne Nederland'. Daardoor was het mogelijk om de periode als geheel centraal te stellen. Dat maakte het onderwerp minder complex dan het vwo/havo-thema 'de eenwording van Nederland'.

Het gebruik van het woord 'modern' wil geen vakwetenschappelijke discussies aanwakken over de vraag wat we precies onder dat woord moeten verstaan.

Aan leerlingen moet op hoofdpunten duidelijk worden in hoeverre de Nederlandse samenleving tussen ongeveer 1780 en 1830 in bestuurlijk-politiek, sociaal-economisch en cultureel-mentaal opzicht meer op de huidige samenleving ging lijken dan op de 'ancien-régime'-samenleving van rond 1780.

Het is niet de bedoeling een complete blauwdruk van de toenmalige samenleving te leggen naast een blauwdruk van de huidige samenleving. Het gaat er om aan te sluiten bij de beleveniswereld van de mavo/vbo-leerlingen door tijdens het lesgeven regelmatig te refereren aan nu. Aldus kan geprobeerd worden bij te dragen tot 'bestaansverheldering'.

Mede daarom is geprobeerd de ontwikkelingen waarom het in dit onderwerp gaat zoveel mogelijk concreet te maken aan de hand van de ideeën en activiteiten van mensen uit de tijd zelf en aan de hand van gebeurtenissen waar zij op reageerden.

Als beginjaar is voor 'rond 1780' gekozen, omdat in 1781 Joan Derk van der Capellens pamflet *Aan het Volk van Nederland* verscheen. Dit luidde het einde van het 'ancien régime' in Nederland in. Het slotjaar 1830 is het jaar waarin België, het modernste deel van het 'Verenigd Koninkrijk der Nederlanden' van 1815, zich van het Noorden afscheidde.

Bij de uitleg over het belang van het bestuderen van deze periode kan men de leerling wijzen op het volgende:

- het is de periode 'waarin de rechten van de mens - gelijkheid voor de wet, vrijheid van drukpers, vrijheid van godsdienst, be-

scherming van eigendom, kiesrecht - in veel westerse landen de grondslag werden van de staatsinrichting; rechten dus, die bedoeld zijn om gewone mensen te beschermen tegen macht en willekeur en die ook nu nog steeds van groot belang zijn;

- het is een periode waarin men zich ging afvragen wat 'vaderlandsliefde' in moest houden, een vraag die ook nu nog van belang is;
- het is een periode waarin men veel praatte over de plicht tot een goed burgerschap van mannen, en de plicht tot een goed moederschap voor vrouwen, maar nog weinig over de burgerrechten van vrouwen en de plichten tot een goed vaderschap voor mannen;
- het is een periode waarin er, net als nu, veel werd gediscussieerd over de taken van de regering op het terrein van onderwijs, armoede, werkgelegenheid en modernisering van de economie.

Voor de uitwerking van de centrale vraag is ervan uitgegaan, dat, na een korte introductie op het onderwerp (deelvraag 1), eerst enig inzicht nodig is in de belangrijkste kenmerken van de 'oude' situatie rond 1780 (deelvraag 2); daarbij is gekozen voor een beperking tot bestuurlijk-politieke en sociaal-economische aspecten.

Voor wat betreft de cultureel-mentale ontwikkelingen sinds 1780 is een tweedeling aangehouden tussen de periode van Verlichting en Revolutie (deelvraag 3) en die van Reactie en Restauratie (deelvraag 6).

De vragen naar de bestuurlijk-politieke en de sociaal-economische veranderingen gaan over de periode als geheel (deelvragen 4 en 5). Dan komen de belangrijkste kenmerken van de 'nieuwe' situatie rond 1830 aan bod (deelvraag 7). We ronden af met een korte vergelijking tussen 1830 en nu (deelvraag 8).

Historische begrippen die van belang zijn voor het onderwerp zijn de eerste keer dat ze voorkomen gecursiveerd. Vanaf 1997 kunnen alle 'structuurbegrippen en vaardigheden' aan de hand van alle onderdelen van de stofomschrijving worden getoetst. Uitsluitend in de mavo/vbo-stofomschrijving worden niettemin voor alle structuurbegrippen concrete suggesties voor toepassing gedaan. De opstellers van het examen zullen de daarbij aangegeven vaardigheden in beginsel als leidraad hanteren. Maar ze zijn vrij daarvan af te wijken.

Deelvragen

1. Waarin verschilden de naam en de kaart van Nederland in 1780, 1798, na 1815 en na 1830 met de huidige? (incl. introductie op het onderwerp ong. 1 lesuur)

Nederland heeft er in de loop van de geschiedenis niet altijd hetzelfde uitgezien als vandaag de dag. Rond 1780, ten tijde van de oude 'Republiek der Verenigde Nederlanden' waren er 'binnengrenzen' tussen de gewesten en andere 'buitengrenzen' dan nu. In 1798, ten tijde van de 'Bataafse Republiek', waren de 'binnengrenzen' verdwenen, maar de buitengrenzen weken nog steeds af van de huidige. In 1815, ten tijde van het 'Verenigd Koninkrijk der Nederlanden', was Nederland samengevoegd met het tegenwoordige België en Luxemburg. Pas na de afscheiding van België in 1830 kreeg Nederland zijn huidige naam 'Koninkrijk der Nederlanden' en de buitengrenzen van nu.

2. Hoe was de situatie in de Republiek der Verenigde Nederlanden rond 1780

a) in bestuurlijk-politiek opzicht en b) in sociaal-economisch opzicht? (ong. 2 lesuren)

2.1 Hoe was het bestuur van de Republiek rond 1780 in grote lijnen ingericht?

Nederland was rond 1780 in bestuurlijk opzicht geen nationale *eenheidsstaat* zoals nu. De zeven gewesten van de 'Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden' hadden elk hun eigen bestuur, de zogenaamde *statenvergadering*, eigen wetten, eigen rechtspraak en een eigen belastingstelsel.

De besturen van de gewesten bestonden uit vertegenwoordigers van de adel, de steden en soms ook van niet-adellijke grondbezitters. Ze werden niet gekozen, maar benoemd door de *stadhouder* op basis van onderlinge afspraken tussen families.

Ook de *Staten-Generaal* was toen geen gekozen volksvertegenwoordiging, maar een vergadering waarin vertegenwoordigers van de gewesten afspraken maakten over het buitenlands beleid en de financiering van leger en vloot.

Het gewest Holland betaalde meer dan de helft van de defensiekosten van de Republiek en was daardoor behoorlijk machtig.

Prins Willem V van Oranje-Nassau was geen koning maar stadhouder. Hij was als hoofd van leger en vloot in dienst van de Staten-Generaal en adviseerde over te nemen besluiten op het terrein van oorlog en vrede.

Doordat een stadhouder in de achttiende eeuw het laatste woord had bij benoemingen, kon hij mensen benoemen die hem gunstig gezind waren.

- *Structuurbegrip: politiek*
- *Vaardigheid: kunnen aangeven waarin het bestuur niet democratisch was*

2.2 Wat waren de belangrijkste politieke tegenstellingen in de Republiek rond 1780?

Rond 1780 hadden de binnenlandse politieke tegenstellingen nog niet te maken met verschillen in opvatting over de sociale en economische taken van een nationale regering. Traditioneel was de belangrijkste politieke tegenstelling die tussen landgewesten en zee-gewesten. Deze viel deels samen met de tegenstelling tussen *prinsgezinden* en *staatsgezinden*. De eersten vonden dat de grootste macht in de Republiek bij de prins moest berusten. De staatsgezinden meenden dat gewestelijke statenvergaderingen de grootste macht moesten hebben. De landgewesten wilden een sterk leger, net als de prins. De staatsgezinde Hollandse regenten en de zee-gewesten vonden een sterke vloot ter bescherming van de handel belangrijker.

Op het terrein van de buitenlandse politiek was Willem V pro-Engels, omdat de Republiek zijns inziens meer van Frankrijk dan van Engeland te vrezen had. Maar een stad als Amsterdam vond goede contacten met Frankrijk belangrijker, omdat de handel met Frankrijk veel omvangrijker was dan die met Engeland. Amsterdam wilde bovendien graag handel drijven met de nieuwe Verenigde Staten van Amerika, die in 1776 in opstand waren gekomen tegen het moederland Engeland. Engeland was kwaad dat Amsterdam op deze wijze steun verleende aan de opstandelingen. Willem V kon niet verhinderen dat Engeland de Republiek daarom in 1780 de oorlog verklaarde.

2.3 Welke sociale verhoudingen maken het begrijpelijk dat er mensen waren die veranderingen wilden?

In de steden van de Republiek gold: wie niet tot de *regentenfamilies* behoorde, had weinig kansen op een bestuurlijke post. Dat leidde tot ontevredenheid bij de middengroepen.

Wie niet gereformeerd was, maar katholiek, doopsgezind, joods of een andere godsdienst had, kon geen hoge bestuurlijke post bekleden, hoe bekwaam hij ook was. Ook vrouwen kregen geen bestuurlijke post, behalve in liefdadige instellingen.

Een aantal stedelijke beroepen kon slechts worden uitgeoefend door gildeleden. Alleen

wie het burgerrecht had van een stad, kon gildelig worden. De mogelijkheid voor immigranten van binnen of buiten de Republiek om het burgerrecht te verkrijgen, kon van stad tot stad verschillen.

Boeren die grondbezitter waren wilden meepraten over benoemingen, maar voor de adel op het platteland was het financieel belangrijk om bestuursbaantjes te houden.

- *Structuurbegrip: oorzaken en gevolgen*
- *Vaardigheid: oorzaken kunnen onderkennen van de behoefte aan sociale verandering*

2.4 Wat waren rond 1780 de belangrijkste economische kenmerken van de zee-gewesten en de landgewesten?

De economische situatie is in Nederland in verleden en heden in sterke mate bepaald door ontwikkelingen in de wereldhandel. In de achttiende eeuw verliepen de handelscontacten tussen koper en verkoper in toenemende mate rechtstreeks, waardoor de Amsterdamse *stapelmarkt* minder belangrijk werd. De rijkdom van de kooplieden bleef groeien, maar de werkgelegenheid in de haven, op de stapelmarkt, en in de exportnijverheid ging sterk achteruit. Dat kwam ook door verplaatsing van textielindustrie uit de steden in het Westen, naar Oost en Zuid Nederland, waar de lonen veel lager waren.

Op het platteland in Oost-Nederland was de situatie gunstiger. Omdat de wereldhandelsprijzen voor agrarische producten in de loop van de achttiende eeuw omhoog gingen, werden de boeren rijker. De uitgaven van de adel stegen door de stijgende prijzen. Daarom verkochten zij vaak een deel van hun grond aan boeren. Het aantal grondbezitters onder de boeren nam daardoor toe.

- *Structuurbegrip: oorzaken en gevolgen*
- *Vaardigheid: oorzaken kunnen aangeven van de verschillen in de economische situatie in de zee- en de landgewesten*

3. Waardoor kregen tussen ongeveer 1780 en 1798 allerlei nieuwe ideeën een kans en welke bijdrage hebben die geleverd aan de modernisering van Nederland?

(ong. 4 lesuren)

3.1 Wat droegen de ideeën van de Verlichting bij aan het op gang komen van het moderniseringsproces in Nederland?

De *Verlichting* keerde zich af van de gedachte dat ongelijkheid tussen mensen door God gewild was en dat God vorsten en regeringen

boven het volk had gesteld. Volgens de Verlichting waren mensen van nature vrij en gelijk, en was het volk soeverein. Het moderne idee ontstond, dat *scheiding van kerk en staat* en *tolerantie* ten opzichte van alle religies wenselijk was.

Binnen de Verlichting bestond groot optimisme dat, als de samenleving op grond van redelijkheid was ingericht, misstanden vanzelf zouden verdwijnen. Armoede was niet door God gewild en kon voorkomen worden door armen op te voeden tot hard werken en door te stoppen met te gemakkelijke bedeling.

De ideeën van de Verlichting werden in Nederland verspreid door middel van vertaalde boeken en door tijdschriften, die door een groeiend aantal lezers werd gelezen in kof-fiehuizen of in 'leesgezelschappen'.

3.2 Wat moest er volgens de brief 'Aan het Volk van Nederland' van Joan Derk van der Capellen uit 1781 in Nederland veranderen. Wat was er nieuw aan zijn opvattingen? Hoe waren de reacties op dit pamflet?

Volgens de Overijssels-Gelderse edelman Joan Derk van der Capellen had de stadhouder te veel macht, benoemde hij de verkeerde personen, gaf hij te veel geld uit aan legers en te weinig aan de vloot en was hij op de hand van Engeland. Daardoor deed Nederland het volgens hem zo slecht in de oorlog tegen dat land.

Volgens hem werd het Nederlandse volk geknecht door het huis van Oranje. Het moest weer worden als het vrije volk der Bataven dat voor het begin van de jaartelling in Nederland woonde. Boeren en burgers zouden zich moeten bewapenen in plaats van zich voor de bescherming van hun vrijheid afhankelijk te maken van buitenlandse huurlegers van de prins. Hij wilde dat steden en dorpen met *algemeen kiesrecht* vertegenwoordigers zouden kiezen om controle uit te oefenen op een gekozen regering naast de prins. Een vrije pers moest het volk van hun daden op de hoogte houden.

Sommige van deze ideeën waren beïnvloed door de Verlichting en lijken op moderne ideeën. Nieuw was dat hij oude politieke tegenstellingen doorbrak door als inwoner van een landgewest tegen de prins en vóór de vloot te ageren en dat hij zich tot het volk van Nederland als geheel richtte.

Zijn pamflet werd op grote schaal door Nederland verspreid, maar verboden door de overheid. Zowel voor- als tegenstanders schreven over zijn ideeën in de kranten, wat kan worden beschouwd als het begin van het moderne verschijnsel van de *publieke opinie-pers*.

Structuurbegrip: feit en interpretatie
Vaardigheid: aan de hand van fragmenten uit geschriften van J.D. van der Capellen en L.P. van der Spiegel (zie 3.4) feiten en meningen over de oorzaken van het verval van de Republiek kunnen onderscheiden

3.3 Waardoor ontstond er in de Republiek juist in de jaren tachtig een 'patriottenbeweging'? Waar hadden de patriotten kritiek op en in hoeverre waren hun ideeën modern?

In de Republiek heerste grote ontevredenheid over het nadelige verloop van de zee-oorlog tegen Engeland en over het economische verval in de Hollandse steden. Men voelde zich bedreigd in zijn nationale trots. Daardoor werden velen aangesproken door het pamflet van Van der Capellen. Zij noemden zich *patriotten*.

Ze verweten mannen dat ze verwijfd waren en de verdediging van het vaderland overlieten aan dure buitenlandse huurlegers. Mannen toonden volgens hen te weinig interesse voor regeringszaken, waardoor de prins en de regentenfamilies hun gang konden gaan. Mannen zouden weer wapendragende 'ware burgers' moeten worden, die zelf hun bestuurders kozen. Vrouwen zouden weer 'ware moeders' moeten worden door zelf hun kinderen te zogen en vaderlandslievend op te voeden, in plaats van dat aan minnen en gouvernantes over te laten.

Patriotten vonden dat godsdienst geen verschil mocht maken in het recht om te kiezen of gekozen te worden. Zij vonden tevens dat mensen die geld hadden zich moesten inzetten voor de uitbreiding van werkgelegenheid voor de armen, bijvoorbeeld door grond te ontginnen voor de landbouw.

Structuurbegrip: inleving en standplaats-gebondenheid
Vaardigheid: de tijdsgebondenheid aangeven van de inhoud van het begrip burgerschap en van het denken over de rol van vrouwen en over het armoedeprobleem (zie ook 3.6)

3.4 Waarin verschilden de ideeën van de prinsgezinde Laurens Pieter van de Spiegel over de problemen van de Republiek met die van de patriottenbeweging? Welke oplossingen zag hij?

Volgens Van de Spiegel, de laatste *raadpen-sionaris* van Holland, was het belangrijkste probleem niet dat de mensen niet vaderlandslievend meer waren, maar dat de Republiek niet langer in staat was om zich goed te verdedigen tegen vijanden, doordat:

1. legers en vloten steeds duurder werden,

2. andere landen machtiger en rijker werden.

Volgens hem moesten de belastingen in Holland omlaag om de economie te stimuleren, moesten de andere gewesten meer gaan betalen aan de defensie en moesten er naast de gewestelijke ook nationale belastingen komen. Hij wilde dat niet realiseren door het gewone volk meer invloed te geven op het landsbestuur, maar door meer macht voor de prins.

3.5 Waardoor ontstond de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen'? Welke betekenis heeft het 'Nut' gehad voor het moderniseringsproces in Nederland?

Vanuit de Verlichtingsideeën, en met het doel de samenleving te verbeteren, werd in 1784 de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' opgericht. Het Nut streefde naar ontwikkeling van de laagste standen en armen door het uitgeven van eenvoudige, goedkope lectuur en door verbetering van het lager onderwijs. Er sloten zich veel mensen bij aan die niet gereformeerd waren en geen politieke macht hadden.

Toen na de *Bataafse Revolutie* van 1795 de gekozen *Nationale Vergadering* een commissie benoemde voor nationaal openbaar onderwijs, kwam het Nut onmiddellijk met een plan. De staat moest de zorg voor het onderwijs op zich nemen en het betalen. Alle jongens en meisjes moesten voortaan lager onderwijs krijgen. Er moesten goede schoolgebouwen, opleidingen voor onderwijzers, een vast urenrooster en betere schoolboeken komen. Het godsdienstonderwijs moest algemeen zijn en niet van één godsdienstige richting.

In de eerste nationale onderwijswet, van 1806, werden de ideeën van het Nut grotendeels overgenomen.

Structuurbegrip: bron en vraagstelling
Vaardigheid: vanuit voorgelegde bronnen kunnen formuleren wat de idealen van het 'Nut' waren

3.6 Met welke activiteiten en ideeën hebben Betje Wolff en Aagje Deken bijgedragen aan het moderniseringsproces?

Betje Wolff en Aagje Deken steunden de ideeën van de *patriottenbeweging* in hun geschriften. Ze waren enthousiast over de democratische idealen van de *Franse Revolutie*, maar verafschuwden het bloedvergieten. Voor hen was het vanzelfsprekend dat vaderlandslievende vrouwen zich richtten op een actief moederschap en vaderlandslievende mannen op een *actief burgerschap*. Goed onderwijs voor vrouwen was nodig. De gedachte aan burgerrechten voor vrouwen kwam nog niet in hen op.

4. In hoeverre hebben de bestuurlijk-politieke veranderingen tussen ongeveer 1780 en 1830 een bijdrage geleverd aan het moderniseringsproces? Welke gebeurtenissen en personen hebben daarin een rol gespeeld? (ong. 5 lesuren)

4.1 Welke bestuurlijk-politieke veranderingen hebben zich tussen 1780 en 1830 voorgedaan?

1783-1787 Oprichting van gewapende patriottische *exercitiegenootschappen* en vervanging van stedelijke bestuurders door patriottische bestuurders in vele steden en dorpen in de Republiek.

1787-1795 De prins door Pruisische legers in zijn macht hersteld. Veel patriotten vluchten naar Frankrijk.

1795-1798 Inval van Franse troepen. De prins vlucht naar Engeland. Patriotten werpen zich op als 'voorlopige volksvertegenwoordigers' en verspreiden door het hele land '*Verklaringen van de Rechten van de Mens en de Burger*'. De Republiek krijgt na deze 'Bataafse revolutie' de naam 'Bataafse Republiek'. De scheiding van kerk en staat wordt afgekondigd: voortaan kunnen ook niet-gereformeerden bestuurlijke posten bekleden. Alle (mannelijke) inwoners boven de 20 jaar, die geen steun uit armenkassen krijgen en die het idee van de *volkssoevereiniteit* aanhangen, mogen vertegenwoordigers kiezen voor een Nationale Vergadering. Uitvoerige discussies in dit eerste Nederlandse parlement over de *grondwet*, vooral over de vraag of de Republiek een federatie van zelfstandige gewesten moest blijven, of een eenheidsstaat moest worden met één begroting, één belastingstelsel en één staatsschuld, en over de vraag wie het kiesrecht moesten krijgen.

1798-1813 Na een staatsgreep met behulp van Frankrijk in 1798, krijgt Nederland zijn eerste grondwet. Die maakt het land tot een eenheidsstaat met grote macht voor de Nationale Vergadering. Onder invloed van Frankrijk grondwetwijzigingen en steeds minder invloed voor het parlement. Ten slotte wordt Nederland zelfs enkele jaren door Frankrijk ingelijfd.

1813-1830 Nadat Napoleon verslagen was, kon de zoon van prins Willem V naar Nederland terugkeren. Niettemin geen herstel van het '*ancien régime*'. Nederland wordt een *constitutionele monarchie*. De Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden worden tot één staat samengevoegd. In 1830 scheiden de Zuidelijke Nederlanden zich echter af en stichten een eigen *nationale staat* onder de naam België.

4.2 Wat is de bijdrage geweest van Herman Willem Daendels aan het ontstaan van het moderne Nederland?

Herman Willem Daendels behoorde op 23-jarige leeftijd tot de vele duizenden patriotten die de ideeën van de patriottenbeweging in praktijk brachten door in zijn woonplaats een exercitiegenootschap van gewapende mannen op te richten. De stadhouder weigerde hem in zijn geboorteplaats Hattem als bestuurder te benoemen, waarna hij de bevolking opriep zelf een stadsbestuur te kiezen. Hij delfde het onderspit, toen de stadhouder troepen naar Hattem had gestuurd en vluchtte in 1787 naar Frankrijk.

Na de Franse Revolutie van 1789 organiseerde hij de oprichting van een 'Bataafs legioen' bestaande uit duizenden Nederlandse uitgeweken mannen, dat de Franse legers hielp bij hun inval in de Republiek der Nederlanden in 1795. Door brieven aan de in Nederland aanwezige geheime revolutionaire clubs droeg hij er echter tevens toe bij, dat overal in de steden en gewesten van de Republiek de bestuurders vervangen werden door 'voorlopige volksvertegenwoordigers', nog voor de Franse troepen aankwamen, en zo tot de 'Bataafse Revolutie'. Hij was voorstander van de eenheidsstaat en behoorde bij de groep die daartoe in 1798 met Franse hulp een staatsgreep pleegde.

Hoewel hij later dienst nam in het leger van Napoleon, had hij later onder Willem I toch weer een bestuurlijk baantje.

- *Structuurbegrip: inleving en standplaatsgebondenheid*
- *Vaardigheid: de tijdsgebondenheid kunnen onderkennen van het begrip 'vaderlandsliefde' (zie ook Gogel en Schimmelpenninck in 4.5)*

4.3 Wat is de bijdrage geweest van Wilhelmina van Pruisen aan het ontstaan van het moderne Nederland?

Wilhelmina van Pruisen was een doortastender persoonlijkheid dan haar man stadhouder Willem V, die zich door de patriotten uit Den Haag had laten verjagen. Zij wist haar broer, koning Frederik van Pruisen, te bewegen om met een leger in te grijpen, toen gewapende patriotten haar bij de grens tussen Utrecht en Holland hadden verhinderd naar Den Haag terug te reizen.

Na het herstel van de prinselijke macht in 1787 was zij de drijvende kracht achter de vervolging van de patriotten. Daardoor heeft ze op indirecte wijze bijgedragen aan de radicalisering van de beweging die uitliep op de Bataafse Revolutie van 1795.

- *Structuurbegrip: politiek*
- *Vaardigheid: kunnen onderkennen hoe een hooggeplaatste vrouw als Wilhelmina van Pruisen en een volkswoman als Kaat Mossel (zie 4.4) zonder enige politieke macht toch invloed uitoefenden*

4.4 Welke rol speelde een volkswoman als de Rotterdamse mosselverkoopster Kaat Mossel in de periode van het ontstaan van het moderne Nederland?

In tegenstelling tot burgervrouwen als Betje Wolff en Aagje Deken, verwachtten zelfbewuste volkswomen als Kaat Mossel geen enkele verbetering voor Nederland van een patriottische revolutie. Die zou toch weer mannen uit hogere sociale lagen op het bestuurskussen brengen. Volgens deze volkswomen was de prins van Oranje de enige aristocraat in Nederland die het gewone volk een goed hart toedroeg.

De '*oranjegezindheid*', die na 1813 weer een factor in de Nederlandse politiek werd, sloot voor een deel aan bij deze oranjegezindheid van het gewone volk ten tijde van het '*ancien régime*'.

4.5 Wat was de bijdrage I.J.A. Gogel en R.J. Schimmelpenninck aan het ontstaan van het moderne Nederland?

I.J.A. Gogel, een kleine koopman van eenvoudige afkomst te Amsterdam, speelde voor het uitbreken van de Bataafse Revolutie een leidende rol in het ondergrondse comité dat in Amsterdam de revolutie voorbereidde. Hij behoorde tot de *radicale democraten*. Voor hem stond het vast dat een volledige financiële eenwording van de Republiek noodzakelijk was.

Na de staatsgreep van 1798 werd hij minister van Financiën. Hij ontwierp een nationaal belastingstelsel, waarin de belastingen meer naar draagkracht verdeeld zouden moeten zijn dan in de oude gewestelijke stelsels.

R.J. Schimmelpenninck, afkomstig uit een doopsgezinde wijnkopersfamilie in Overijssel, behoorde tot de *gematigden*. Ook oranjegezinden en *federalisten* moesten zijns inziens het kiesrecht hebben. In 1805 vroeg Napoleon Schimmelpenninck om de leiding van de regering op zich te nemen onder de oude titel Raadpensionaris. Hoewel de volksvertegenwoordiging in de grondwet van 1805 veel minder macht kreeg dan in 1798 was Gogel bereid minister van Financiën te worden, om zijn belastingplan te kunnen uitvoeren. Twee belangrijke maatregelen in het proces van politieke eenwording, de *belastingunificatie* en de *nationale schoolwet* kwamen tot uitvoering tijdens dit raadpensionarijsschap van Schimmelpenninck.

Het is de unificerende wetgeving van Gogel en Schimmelpenninck geweest die na 1813 de basis vormde waarop koning Willem I zijn nieuwe koninkrijk wilde inrichten.

4.6 Wat was de bijdrage van G.K. van Hogendorp aan het ontstaan van het moderne Nederland?

G.K. van Hogendorp, afkomstig uit de hoogste sociale groepen, was overtuigd oranjegezind en bleef dat in de Bataafs-Franse tijd. Hij ontwierp in die jaren een staatsinrichting, voor als de prins van Oranje naar Nederland zou terugkeren. Net als de prinsgezinde Van de Spiegel achtte hij het wenselijk de prins van Oranje meer macht te geven. Om het volk te beschermen tegen corrupte regenten was hij een voorstander van het idee van een constitutionele monarchie. Hij ontwierp zijn 'Schets' voor een nieuwe grondwet zo, dat deze ook het zuidelijk deel van de Nederlanden, het latere België, kon omsluiten.

De teruggekeerde prins van Oranje nam voor de nieuwe grondwet de door Van Hogendorp gemaakte 'Schets' als uitgangspunt. Maar in de commissie die deze nader moest uitwerken, werden ook twee oud-revolutionairen opgenomen. Van hen verwachtte de prins toch meer voor het veiligstellen van een krachtig centraal bestuur en het vermijden van een herstel van de oude gewestelijke vrijheden.

Ondanks Van Hogendorps afkeer van de revolutie en zijn geneigdheid om terug te grijpen op alles wat er voordien goed was geweest in de staatsinrichting van de Nederlanden, is zijn 'Schets' voor een constitutionele monarchie toch een invloedrijke bijdrage geweest aan het ontstaan van het moderne Nederland.

4.7 In hoeverre heeft Willem I in bestuurlijk-politiek opzicht een bijdrage geleverd aan het ontstaan van het moderne Nederland?

Willem I was zonder aarzeling bereid om het Nederlandse volk opnieuw een grondwet te geven, wilde de eenheidsstaat behouden en ook de meeste andere modernisering die in de Bataafs-Franse tijd waren ingevoerd. De prins was 'patriots' geworden, zoals tijdgenoten zeiden.

Maar de nieuwe grondwet van 1813 gaf het parlement weinig macht. De koning kreeg meer macht dan een stadhouder had bezeten, en het kiesrecht werd beperkt tot de rijken. Er viel op het democratisch gehalte van het beleid van Willem I veel aan te merken. Hij opereerde in feite als een 'spelverdeler'.* Zonder dat hij absolute macht had trok hij aan veel touwtjes. Hij regelde zoveel mogelijk door middel van *koninklijke besluiten* in plaats van de volksvertegenwoordiging te laten stemmen over wetsvoorstellen. Ten behoeve van de

economische modernisering sloot hij leningen af buiten het parlement om. Zonder medeweten van de volksvertegenwoordiging groeide de staatsschuld daardoor fors. In een moderne parlementaire democratie is dat onacceptabel.

Hoewel Willem I er bijzonder aan hechtte om vorst te zijn van een relatief groot rijk, heeft hij er door zijn eigen beleid voor gezorgd dat het Zuiden zich in 1830 afscheidde en dat Nederland qua omvang werd wat het nu is. Hij joeg de katholieken in het Zuiden tegen zich in het harnas door zich te gaan bemoeien met de priesteropleidingen. Hij haalde zich de vijandschap van de liberalen in het Zuiden op de hals, doordat hij de *vrijheid van drukpers* aan banden legde en door het gebrek aan democratie.

In bestuurlijk-politiek opzicht was Nederland in deze jaren dus wel moderner dan in 1780, maar democratie had nog lang niet dezelfde inhoud als nu.

- *Structuurbegrip: inleving en standplaatsgebondenheid*
- *Vaardigheid: de tijdsgebondenheid aangeven van de inhoud van de begrippen 'democratisch' en kiesrecht*

* De term is van de historicus N.C.F. van Sas.

5. Welke sociale en economische veranderingen tussen 1780 en 1830 hebben bijgedragen aan het ontstaan van het moderne Nederland?

(ong. 4 lesuren)

5.1 Welke demografische veranderingen deden zich, in samenhang met het proces van modernisering, voor in de bevolking van de Nederlanden van 1780 tot 1830?

Mede door de ongunstige economische ontwikkelingen was er in de Noordelijke Nederlanden in de achttiende eeuw sprake van bevolkingsachteruitgang. In de 19e eeuw begon de bevolking in Noord-Nederland echter weer te groeien (tussen 1800 en 1830 van 2,0 miljoen naar 2,4 miljoen). Dat was waarschijnlijk te danken aan een daling in de sterfte ten gevolge van nieuwe medische ontwikkelingen, zoals de inenting tegen pokken.

Doordat de werkgelegenheid in het Noorden ondertussen niet of nauwelijks toenam steeg de gemiddelde huwelijksleeftijd in deze periode nogal. Het was toen nog de gewoonte om huwelijken uit te stellen totdat men zelfstandig een gezin kon onderhouden. Meer dan de helft van alle mannen en vrouwen tussen de 20 en 35 jaar was ongehuwd. Dat heeft er toe bijgedragen dat het percentage onwetige geboorten steeg.

In Zuid-Nederland groeide de bevolking eveneens. Daar was die bevolkingsstijging door een gunstiger economische ontwikkeling al eerder begonnen.

5.2 Welke gevolgen had het moderniseringsproces in deze periode voor de maatschappelijke positie van vrouwen?

Ondanks het feit dat meer dan de helft van de vrouwen tussen de 20 en de 35 jaar ongehuwd en kinderloos was, bleef het idee bestaan dat de ware vrouw moeder is en dat burgerschap en moederschap elkaar uitsluiten.

De combinatie van een groeiende bevolking en stagnerende werkgelegenheid tastte vooral in de steden in het Noorden de economische zelfstandigheid van vrouwen aan.

Daar kwam nog bij dat de Code Napoleon het onderzoek naar het vaderschap verbood en alleen de vrouw verantwoordelijk maakte voor de gevolgen van sex voor het huwelijk. Juist nu het ongehuwd moederschap toenam, hadden ongehuwd zwangere vrouwen niet langer het recht de man te dwingen tot een huwelijk of een schadevergoeding, zoals dat ten tijde van de oude Republiek veelal wel het geval was.

- *Structuurbegrip: oorzaken en gevolgen*
- *Vaardigheid: kunnen aangeven waarom een modern wetboek als de Code Napoléon een verslechtering inhield voor de maatschappelijke positie van vrouwen*

5.3 Welke bijdrage heeft de Bataafs-Franse tijd van 1795 tot 1813 geleverd aan de economische modernisering van Nederland?

Nederland kreeg na de Bataafse revolutie een gekozen nationale regering. Dat maakte voor het eerst een nationaal beleid ter bevordering van de welvaart mogelijk. Door de afschaffing van tollens en invoerrechten aan gewestelijke grenzen kwam er vrij verkeer van goederen. De gilden werden opgeheven, zodat voortaan iedereen overal elk beroep kon uitoefenen. In 1798 kwam er voor het eerst een ministerie van economische zaken dat gegevens ging verzamelen over de economische situatie in het hele land. In 1806 kreeg heel Nederland hetzelfde belastingstelsel.

Na de inlijving bij Frankrijk werd ook eenheid van maten en gewichten volgens het decimale stelsel doorgevoerd. Tevens kreeg het hele land dezelfde wetgeving, de Code Napoléon.

Gedurende de Bataafs-Franse tijd ontwrichtten de Napoleontische oorlogen de scheepvaart en handel over zee, met desastreuze ge-

volgen voor de industrieën die daarvan afhankelijk waren. Daardoor heerste er vooral in de steden veel meer armoede en werkloosheid dan voordien. Er was dus in deze jaren wel sprake van ingrijpende economische modernisering, maar dat leidde in de steden in het Westen nog niet tot vergroting van welvaart.

5.4 Welke bijdrage hebben de jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van 1815 tot 1830 geleverd aan de economische modernisering van Nederland?

De eenwording van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden bood kansen voor een voorspoedige modernisering van de economie. De Zuidelijke Nederlanden hadden namelijk al het Engelse voorbeeld van moderne op stoomkracht gebaseerde textielproductie gevolgd. Dankzij hun inlijving bij Frankrijk hadden ze toegang gehad tot de Franse markt, en konden ze toen concurreren met de goedkopere Engelse textiel.

Ook in het Noorden werden wel initiatieven genomen tot modernisering van de economie, zoals de oprichting van de Nederlandse Stoombootmaatschappij en van de scheepswerf Fijenoord voor de bouw van ijzeren schepen te Rotterdam.

Omdat het Zuiden over steenkool en ijzererts beschikte, ontwikkelde de moderne ijzeren machine-industrie zich daar echter veel gemakkelijker dan in het Noorden. De werkgelegenheid in de nieuwe gemechaniseerde industrieën in het Zuiden nam enorm toe.

De Nederlandse koloniën die tijdens de oorlog in Engelse handen waren geraakt, waren in 1815 grotendeels door Engeland teruggegeven. Daardoor beschikte de Zuid-Nederlandse textielindustrie over een grote afzetmarkt in de koloniën. Dat bood tevens gunstige kansen voor een herstel van de Noord-Nederlandse handel en scheepvaart.

Dat het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden tussen 1815 en 1830 een in economisch opzicht relatief modern land was, was vooral te danken aan de economische ontwikkelingen in het Zuiden.

- *Structuurbegrip: interpretatie*
- *Vaardigheid: kunnen onderkennen dat de voorwaarden in Zuid-Nederland voor een modern industriële ontwikkeling gunstiger waren dan in Noord-Nederland*

5.5 Welke rol heeft koning Willem I gespeeld in de economische modernisering van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden?

Willem I streefde naar modernisering en een integratie van de economieën van Noord en Zuid onder meer door de aanleg van wegen en kanalen. Hij verstrekke subsidies voor verbeteringen in industrie, scheepvaart, visserij en landbouw, waar vooral de metaalindustrie in het Zuiden van profiteerde. Een speciale bank, bedoeld om kredieten aan de industrie te verlenen, de Société Générale, werd in Brussel opgericht. Zowel in Nederlandse als in Belgische geschiedenisboeken wordt benadrukt dat mede dankzij de economische politiek van Willem I het Zuiden in deze jaren de bloeiendste moderne industriële streek van het vasteland van Europa werd.

Ten behoeve van een voorspoedig herstel van de Noord-Nederlandse handel en scheepvaart op de koloniën richtte de koning de *Nederlandse Handelsmaatschappij* op. Voor het vervoer van goederen en personen van en naar de koloniën werd door de NHM uitsluitend van Noord-Nederlandse schepen gebruik gemaakt. Nederlandse producenten werden bevoordeeld bij het gebruik van de resterende vrachtruimte op door de NHM gehuurde schepen. Doordat men voor niet-Nederlandse producten in Indië veel hogere invoerrechten moest betalen, kon de Zuid-Nederlandse textiel in Indië concurreren met de Engelse textiel.

Men kan zich afvragen of Willem I door zijn initiatieven het particulier initiatief niet heeft afgeremd. Misschien heeft bijvoorbeeld de zekerheid dat de NHM hun scheepsruimte zou huren de modernisering van de scheepvaart in Noord-Nederland wel vertraagd. Anderen wijzen er echter op dat het nog lang zo geweest is, dat houten zeilschepen in de vaart op Indië veel rendabeler waren dan ijzeren stoomschepen.

5.6 Waarom moderniseerde de industrie in het Noorden zich zo langzaam?

Historici zijn het er niet over eens waarom de industrie in het Noorden zich niet zo snel moderniseerde als in het Zuiden. Volgens sommigen ligt de oorzaak in het feit dat het Noorden, tegen beter weten in, vasthield aan de stapelmarkt. Anderen zoeken de oorzaak meer in het gebrek aan grondstoffen. Weer anderen wijzen op de nogal hoge lonen in het Noorden, wat nadelig was voor de concurrentiepositie.

Ook het protectionisme van het buitenland, waardoor de afzetmogelijkheden klein waren, wordt vaak als oorzaak genoemd.

Er zijn echter ook historici die erop wijzen dat wel degelijk initiatieven tot modernise-

ring genomen werden voor zover economisch haalbaar.

- *Structuurbegrip: interpretatie*
- *Vaardigheid: verschillende verklaringen voor de trage modernisering van Noord-Nederland kunnen herkennen*

6. Waardoor deden zich na 1798 cultureel-mentale veranderingen voor? En welke bijdrage hebben die geleverd aan de modernisering van Nederland?

(ong. 2 lesuren)

6.1 Welke cultureel-mentale veranderingen deden zich voor tussen 1798 en 1815 en hoe zijn deze te verklaren?

Het aanvankelijke enthousiasme voor, en de politieke betrokkenheid bij, de Bataafse revolutie bekoelde door de vele staatsgrepen nadien en de onaangename gevolgen van het bondgenootschap met Frankrijk. Het idee dat *vaderlandsliefde* tot uitdrukking moest komen in actief burgerschap raakte op de achtergrond.

Na de Franse inlijving deed Van Hogendorp met succes een beroep op het idee dat vaderlandsliefde tot uitdrukking moest komen in gehechtheid aan het huis van Oranje.

- *Structuurbegrip: continuïteit en verandering*
- *Vaardigheid: onderkennen dat revolutie reactie oproept, maar dat dat geen volledig herstel van oude normen en waarden hoeft te betekenen (zie ook 6.2 en 6.3)*

6.2 Waaraan is te zien dat de jaren na 1815 jaren van Reactie en Restauratie waren?

Overal in Europa was na 1815 sprake van een reactie tegen de democratische idealen van de Franse Revolutie, van een *restauratie* van de oude vorstenhuizen en van een streven naar het herstel van oude christelijke normen en waarden. Ook in Noord-Nederland hoopen velen dat de oude tijden weerom zouden komen.

In Zuid-Nederland was er teleurstelling dat men door de samenvoeging met het Noorden geen deel meer uitmaakte van een katholieke staat. Onder de protestanten in het Noorden was er weinig enthousiasme voor de samenvoeging met het Zuiden.

In Noord-Nederland was onder protestantse jongeren uit de hoogste standen sprake van een godsdienstige herleving. Er was behoefte aan een warme, gevoelsmatige vorm van godsdienstbeleving in reactie op het *rationalisme* en

de vaak tot onverschilligheid leidende godsdienstige tolerantie van de Verlichting. Sommigen vonden zelfs dat een koning niet gebonden kon zijn aan de grondwet, omdat hij alleen aan God verantwoording verschuldigd was. Deze beweging vormde het begin van de anti-revolutionaire stroming in de Nederlandse politiek.

In Zuid Nederland ontstond al eerder een politiek actief katholicisme. De cultureel-mentale ontwikkelingen in deze jaren hebben zo bijgedragen tot het ontstaan van de latere confessionele stromingen in de 19e en 20e eeuwse politiek.

6.3 In hoeverre was er in deze jaren nog sprake van een doorwerking van de normen en waarden uit de periode van Verlichting?

Niet alle idealen van de Verlichting en de Franse revolutie waren overboord gezet. Zo was een koningschap zonder een grondwet en een volksvertegenwoordiging ondenkbaar geworden. De scheiding van kerk en staat als ook tolerantie ten aanzien van alle godsdiensten bleef vanzelfsprekend.

In het Noorden bleef een organisatie als het Nut werken aan de ontwikkeling van het volk door goedkope lectuur, bibliotheken, bewaarscholen, spaarbanken en begrafenisverzekeringen. Het Nut werkte samen met de nieuw opgerichte *Maatschappij van Weldadigheid* die landbouwkolonies oprichtte om de armen aan werk te helpen. Er was geen sprake van een terugkeer naar het oude systeem van liefdadigheid en bedeling en naar het idee dat aan armoede niets te doen is, omdat deze van God gewild is.

In het Zuiden ontstond eerder dan in het Noorden kritiek op het gebrek aan democratie onder Willem I. Er was kritiek op de aantastingen van de persvrijheid en op het feit dat de ministers de dienaren van de koning waren en alleen aan hem en niet aan het parlement verantwoording verschuldigd waren voor hun handelingen. In het Zuiden ontstond daarmee ook eerder dan in het Noorden de moderne politieke stroming van het liberalisme.

6.4 Hoe heeft de herleving van de godsdienst bijgedragen tot een verbetering van de maatschappelijke positie van vrouwen?

De godsdienstige herlevingsbeweging uitte zich in de behoefte om christelijke normen en waarden in praktijk brengen; mannen via de politiek en vrouwen door middel van liefdadige activiteiten.

Hoewel de oprichting van nieuwe kloosters officieel niet was toegestaan ontstond er toch een aantal kleine vrouwenkloosters. Deze

richtten zich niet alleen op bidden, maar juist op maatschappelijke taken als de verzorging van zieken, ouden van dagen en weeskinderen, en op onderwijs. Kloosters boden de vele ongetrouwde vrouwen dus de mogelijkheid een zinvolle taak in de maatschappij te vervullen.

- *Structuurbegrip: oorzaken en gevolgen*
- *Vaardigheid: kunnen aangeven welk onbedoeld gevolg de herleving van het katholicisme voor vrouwen had*

7. Hoe was de situatie in Nederland direct na de Belgische Afscheiding van 1830

- a. in bestuurlijk politiek opzicht en
 - b. in sociaal-economisch opzicht?
- (ong. 1 lesuur)

7.1 Hoe was de bestuurlijke situatie in Nederland vlak na de Belgische Afscheiding van 1830?

Na de *Belgische Afscheiding* bleef in Nederland de grondwet van 1815 van kracht. Deze bepaalde dat Nederland een monarchie was, met een grondwet en dat iedereen gelijk was voor de wet.

De koning had de macht over het buitenlands beleid, het leger en de vloot en de koloniën. Hij had tevens het recht tot benoeming van militaire officieren, van alle ministers en van de leden van de *Eerste Kamer*.

De volksvertegenwoordiging had weer de oude naam Staten-Generaal. De leden van de *Tweede Kamer* werden gekozen door de *Provinciale Staten*.

De koning en de Staten Generaal hadden gezamenlijk de wetgevende macht: de koning deed wetsvoorstellen en de Staten Generaal besloot daarover bij meerderheid van stemmen.

7.2 Hoe was de politieke situatie in Nederland vlak na de Belgische Afscheiding van 1830?

In politiek opzicht waren er in het Noorden in de volksvertegenwoordiging nog geen duidelijke politieke stromingen zichtbaar. Van een liberale oppositie tegen de grote macht van de koning, die onder Zuidelijke volksvertegenwoordigers zo duidelijk was geweest, was in het Noorden nog weinig merkbaar.

7.3 Hoe was de sociale situatie in Nederland vlak na de Belgische Afscheiding?

Voor wat betreft de sociale structuur was er in het Noorden nog nauwelijks sprake van modernisering. Mensen werkten in kleine bedrijfjes zonder veel sociale zekerheid en er

was door de slechte economische situatie veel armoede. Alleen bij grote openbare werken zoals de aanleg van kanalen zijn soms nieuwe sociale verschijnselen merkbaar zoals stakingen om loonsverhoging. Maar de wet verbood de oprichting van verenigingen van meer dan 20 personen, zodat mensen zich nog niet konden organiseren om hun situatie te verbeteren. Wel was voortaan het idee normaal dat iedereen een goed lager onderwijs moest krijgen, maar nog niet het idee dat ook iedereen die daarvoor geschikt is hogere vormen van onderwijs moet kunnen genieten.

De maatschappelijke positie van vrouwen was ongunstig. Godsdienstig gemotiveerde initiatieven tot een actievare maatschappelijke rol voor vrouwen betroffen voorlopig nog slechts kleine groepen.

7.4 Hoe was de economische situatie in Nederland vlak na de Belgische Afscheiding?

Door de Belgische Afscheiding hoorden de streken waar de moderne industriële ontwikkelingen het meest gevorderd waren niet meer tot Nederland. In West-Nederland bleef de werkloosheid hoog, in Oost-Nederland bleef het de boeren relatief goed gaan. De niet-gemechaniseerde textielindustrie in Oost-Nederland produceerde echter nog niet genoeg om de rol van de Vlaamse katoentjes in de handel op Indië over te nemen.

De belastingen op eerste levensbehoeften werden in het Noorden na de Afscheiding fors verzwaaard. Het Noorden moest nu weer alleen de rente op de zeer hoge staatsschuld opbrengen en daar kwamen de oorlogsuitgaven in verband met de Belgische Opstand nog bij.

Samenvattend kan men zeggen dat de noodzaak tot modernisering van de economie na de afscheiding van het Zuiden dringender voelbaar was dan tevoren.

8. Op welke punten was Nederland in 1830 modern in vergelijking met nu?

(ong. 1 lesuur)

Net als nu was Nederland in 1830 een eenheidsstaat met een grondwet en een volksvertegenwoordiging. Er was sprake van scheiding van kerk en staat en gelijkheid voor de wet. Voor veel mensen was het vanzelfsprekend geworden dat er persvrijheid hoorde te zijn. De koning had echter veel meer macht dan de huidige koningin, het parlement veel minder en het kiesrecht was beperkt. Politieke partijen waren er nog niet.

Doordat er nog nauwelijks sprake was van grote moderne industrieën, was de sociale op-

bouw van de bevolking heel anders dan nu. De meeste mensen werkten in de landbouw of in kleine bedrijfjes. Er was veel werkloosheid en diepe armoede. Wel was het moderne idee ontstaan dat daar iets aan gedaan kon worden. Bovendien was het moderne idee ontstaan dat goed lager onderwijs belangrijk was.

De maatschappelijke rol van vrouwen, ten slotte, was wel een onderwerp geworden waarover werd nagedacht, maar het idee dat mannen en vrouwen gelijke rechten en mogelijkheden horen te hebben, bestond nog niet.

LITERATUURLIJST

• Overzichten over de hele periode

E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 1 1780-1910* (Amsterdam 1986) 39-133: het beste en uitvoerigste overzicht over de hele periode van de hand van één auteur.

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 9, 10 en 11 (Bussum 1980-1981): hoofdstukken van verschillende auteurs over verschillende aspecten.

Geschiedenis van de Nederlanden, red. J.C.H. Blom en E. Lamberts (Amsterdam 1994): recente beknopte overzichten van de Belgische historicus J. Roegiers en de Nederlandse historicus N. van Sas.

S. Schama, *Patriotten en Bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1913* (Amsterdam, 1989): het rijkste en uitvoerigste boek over de periode 1780 tot 1813.

T. Roep en C. Loerakker, *Van nul tot nu. Delen 2 en 3* (Heemstede 1985): grappig overzicht; ook voor leerlingen zeer toegankelijk.

• Bijzondere onderwerpen

J.D. van der Capellen, *Aan het Volk van Nederland. Het patriottisch program uit 1781*. Ingeleid en van annotaties voorzien door H.L. Zwitzer (Amsterdam 1987): herdruk van het originele pamflet.

L.P. van de Spiegel, 'Schets tot een verhoog over de intrinsieke en relative magt van de Republiek', ed. Joh. de Vries, *Economisch-historisch Jaarboek* 27 (1957)

81-100.

Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten (Amsterdam 1987): bundel; rijk geïllustreerd.

1787 *De Nederlandse revolutie?*, red. T. van der Zee e.a. (Amsterdam 1988): bundel; geïllustreerd.

Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984, red. W.W. Mijnhardt en A.J.

Wichers (Edam 1984): gedenkbundel over de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

J. Lenders, *De burger in de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van de onderwijshervorming. Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988).

J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994): o.m. over burgerrechten voor immigranten.

G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland* (Zwolle 1936): bevat o.m. de tekst van de 'Rechten van de Mens en de Burger' van 1795.

J.M.F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid 1795-1801* (Den Haag 1988): de discussies tussen unitarissen en federalisten, radicalen en gematigden; de financiële eenwording van 1798; geïllustreerd.

Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk 1815-1830, red. C. Tamse en E. Witte (Brussel 1992).

R.Th. Griffiths, 'The creation of a national Dutch economy: 1795-1909', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 513-537: over de economische eenwording van Nederland na 1795.

A.J.M. Alkemade, *Vrouwen XIX. Geschiedenis van 19 religieuze congregaties, 1800-1850* (Den Bosch 1966).

• Biografieën over binnen het onderwerp te bespreken personen

Hella Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern* (Amsterdam 1989): een boeiende, op historische documenten gebaseerde, roman over Joan Derk van der Capellen en zijn tijd.

P.J. Buijnters, *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden 1984).

K. van Baardewijk, *Kaat, Keet en de Kezen. Rotterdamse vrouwen in opstand* (Wezep 1991).

Herman Willem Daendels 1762-1818: *Geldersman, patriot, Jacobijn, generaal, hereboer, maarschalk, goeverneur* (Utrecht 1991): artikelenbundel met bijdragen van J. Blokker e.a.

P. van 't Veer, *Daendels, maarschalk van Holland* (Zeist 1963).

Theun de Vries, *Rutger Jan Schimmelpenninck: republiek in zonder republiek* (Nijmegen 1979, oorspr. 1941): boeiende biografische roman.

